ResearchNed

febr 2022

Holocaustonderwijs en antisemitisme in het voortgezet onderwijs

Onderzoek in opdracht van het Centrum Informatie en Documentatie Israël

Joris Cuppen | Myrthe Hendrix | Matthijs Brink | Josien Lodewick

Holocaustonderwijs en antisemitisme in het voortgezet onderwijs
Joris Cuppen, Myrthe Hendrix, Matthijs Brink & Josien Lodewick
Februari 2022

Dit onderzoek is mede mogelijk gemaakt door de collectieve Maror-gelden.

© 2022 ResearchNed Nijmegen in opdracht van Centrum Informatie en Documentatie Israël (CIDI) en mede mogelijk gemaakt door de collectieve Maror-gelden. Alle rechten voorbehouden. Het is niet geoorloofd gegevens uit dit rapport te gebruiken in publicaties zonder nauwkeurige bronvermelding. ResearchNed werkt conform de kwaliteitsnormen NEN-EN-ISO 9001:2015 voor kwaliteitsmanagementsystemen en NEN-ISO 20252:2019 voor markt-, opinie- en maatschappelijk onderzoek.

Inhoudsopgave

1	**Inleiding**	**4**
2	**Methode**	**6**
3	**Holocaustonderwijs**	**8**
3.1	Interesse in Tweede Wereldoorlog en Holocaust	8
3.2	Afwijkende of emotionele reacties	12
4	**Antisemitisme op en rondom scholen**	**18**
4.1	Voorkomen van gebeurtenissen op of rondom de school	18
4.2	Voorkomen van Anti-Joodse gebeurtenissen op of rondom de school	19
5	**Samenvatting**	**22**
Bijlage 1: Vragenlijst		**25**
Bijlage 2: Overzicht van figuren en tabellen		**30**

1 Inleiding

Anno 2021 komt antisemitisme in Nederland nog steeds voor. Dit gebeurt in verschillende vormen, van online scheldpartijen en het in omloop brengen van complottheorieën, tot fysiek geweld zoals bekladdingen en vernielingen van een Joods restaurant[1]. Dat antisemitisme een hardnekkig probleem is wordt ook door de overheid erkend; zo is er per april 2021 een Nationaal Coördinator Antisemitismebestrijding aangesteld[2] binnen het ministerie van Justitie en Veiligheid die onder andere als doel heeft om advies uit te brengen over antisemitismebestrijding. De coronapandemie lijkt het voorkomen van antisemitisme te hebben versterkt; zo worden door bepaalde protestanten vergelijkingen gemaakt tussen het lot van de Holocaust-slachtoffers en overheidsmaatregelen gericht op de bestrijding van corona. Ook worden in complottheorieën over de coronapandemie geregeld antisemitische stereotyperingen gebruikt[3], met name via sociale media. Los van antisemitische uitingen op sociale media registreerde CIDI in 2020 135 antisemitische incidenten[4].

Antisemitisme komt ook in het voortgezet onderwijs voor. In 2012 gaf in een onderzoek onder 937 docenten één op de drie docenten aan dat zij in dat jaar getuige waren van antisemitische voorvallen in de klas.[5] Het ging dan met name om opmerkingen gerelateerd aan de rivaliteit tussen voetbalclubs en aan het Midden-Oostenconflict. Ook gaf één op de tien docenten aan dat zij dat jaar geconfronteerd werden met Holocaustontkenning of -bagatellisering. Daders waren voornamelijk jongens en van autochtone afkomst. Er was echter ook sprake van een relatieve oververtegenwoordiging van Turkse en Marokkaanse jongeren, met name bij incidenten gerelateerd aan het Midden-Oostenconflict. De rol van het Midden-Oostenconflict is ook zichtbaar in de meldingen van antisemitische incidenten; naarmate het conflict opflakkert doen zich in Nederland meer incidenten voor[6].

Gerelateerd aan het voorkomen van antisemitisme in het onderwijs is het ondervinden van problemen bij het bespreken van de Holocaust in het (geschiedenis)onderwijs. Jongeren die de Holocaust ontkennen of bagatelliseren kunnen lessen verstoren of het op andere manieren moeilijk maken om de stof over te dragen. Daarnaast kan de angst dat lessen verstoord gaan worden ook er al toe leiden dat docenten hun lessen aanpassen. Ook in het Nederlandse onderwijs zijn er recente signalen dat docenten soms moeite hebben om de Holocaust te bespreken in het (geschiedenis)onderwijs. Zo heeft de VGN in 2020 een peiling gedaan onder geschiedenisdocenten over controversiële thema's. De aanleiding hiervoor was de moord op Samuel Paty en de daarop volgende bedreiging van een docent in Rotterdam. Hoewel deze inventarisatie klein van omvang en bereik was (en daarmee niet representatief voor 'de Nederlandse situatie') geven de resultaten in ieder geval een gedeelte van de situatie weer. In deze inventarisatie is onder andere docenten gevraagd welke onderwerpen als controversieel worden ervaren; 8 van de 141 docenten (5,6%) gaven aan dat zij ervaren dat dit geldt voor het onderwerp "de Holocaust"[7]. In een eerder onderzoek gaf drie procent van de vo-docenten aan het moeilijk te vinden om de Holocaust te bespreken in de les; zeven procent van de docenten gaf aan het bespreken van antisemitisme in de les moeilijk te vinden (ITS, 2015)[8].

1 https://nos.nl/artikel/2370524-joods-restaurant-in-amsterdam-opnieuw-beklad , geraadpleegd op 22 november '21.
2 Kamerstukken II 2020/21, 30950, nr. 219, p.1., zie: https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-30950-219.html
3 https://www.groene.nl/artikel/via-sociale-media-elke-83-seconden, geraadpleegd op 22 december '21.
4 https://www.cidi.nl/monitor-antisemitische-incidenten-2020-daling-aantal-incidenten-in-coronajaar/, geraadpleegd op 13 januari '22.
5 https://www.annefrank.org/nl/over-ons/onderzoek/sociaal-onderzoek/onderzoek-naar-antisemitisme/antisemitisme-het-voortgezet-onderwijs/, geraadpleegd op 20 december '21.
6 Wonderen, R. van & Wagenaar, W. (2015). Antisemitisme onder jongeren in Nederland. Verwey-Jonker Inst.: Utrecht
7 https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/spanning-in-de-klas-verdwijnen-controversiele-thema-s-van-het-lesrooster~b054d0ef/ en https://docs.google.com/forms/d/1RTJ0TzBrVgClafFG-XK9PNdplOsFAizrxenHpZMJBNg/viewanalytics
8 Sijbers, R., Elfering, S., Lubbers, M., Scheepers, P. & Wolbers, M. (2015). Maatschappelijke thema's in de klas: Hoe moeilijk is dat? ITS: Nijmegen

In dit onderzoek kijken we daarom naar de vraag in hoeverre geschiedenisdocenten problemen ervaren bij het behandelen van de Holocaust in het onderwijs en in hoeverre er anno 2021 antisemitische voorvallen voorkomen in en rondom de school.

2 Methode

Veldwerk

Om de doelgroep te bereiken voor het invullen van een vragenlijst zijn verschillende manieren van communicatie gebruikt. De uitnodiging voor de online vragenlijst is verstuurd naar leden van de Vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (VGN) en leden van de Nederlandse Vereniging van Leraren Maatschappijleer (NVLM). Daarnaast is een verwijzing naar het onderzoek op de website van de VGN geplaatst, met daarbij een link waarmee geïnteresseerde docenten een persoonlijke code per e-mail konden ontvangen om zo deel te nemen aan de enquête. Ook zijn alumni van de CIDI Israël reis bevraagd om deel te nemen en zijn relaties van het Herinneringscentrum Kamp Westerbork aangeschreven. ResearchNed beschikt over een e-mailbestand van leraren die aangegeven hebben om benaderd te worden voor onderzoek; binnen die groep zijn de docenten in de relevante vakgebieden per e-mail benaderd. Ook zijn op basis van openbare databestanden de e-mailadressen van vo-scholen (exclusief praktijkonderwijs) benaderd met de vraag of ze de uitnodiging door wilden sturen naar de desbetreffende vakdocenten. Het veldwerk heeft plaatsgevonden tussen 29 november 2021 en 16 december 2021[9]. In totaal heeft dit geleid tot 353 respondenten, zie ook tabel 1. Omdat er mogelijk overlap bestaat is het niet mogelijk om een zinvol respons percentage te berekenen; deels zijn dezelfde docenten via meerdere kanalen bereikt omdat ze in meerdere emailbestanden voorkomen.

Ter vergelijking, in 2019 (meest recente beschikbare cijfers) waren er in het voortgezet onderwijs 4.219 docenten geschiedenis, 3.253 docenten maatschappijleer/maatschappijwetenschappen en 1.765 docenten levensbeschouwing/godsdienst[10]. Let wel, dit zijn geen unieke personen, in totaal gaat het om een kleinere groep docenten omdat er overlap bestaat tussen vakgebieden.

Omdat de affiniteit met het onderwerp mogelijk samenhangt met de manier van benaderen (oud-deelnemers van de CIDI-studiereis zullen mogelijk een grotere interesse in het onderwerp hebben dan docenten die dat niet hebben gedaan) zijn de groepen respondenten op enkele kenmerken vergeleken. We hebben de antwoorden van docenten die benaderd zijn via het CIDI vergeleken met docenten die op een andere wijze benaderd zijn. Daarbij zijn de antwoorden vergeleken met betrekking tot het voorkomen van antisemitisme, interesse in de Holocaust en het voorkomen van heftige of afwijzende reacties die volgden op het bespreken van de Holocaust. De antwoorden verschilden echter niet tussen de twee groepen docenten.

9 In deze periode en in de maanden voorafgaand aan deze periode is het Israëlisch-Palestijnse conflict niet bovengemiddeld veel in de media belicht. Dit was wel het geval in mei 2021 toen er een escalatie van het conflict plaatsvond. Uit eerder onderzoek weten we dat het aantal meldingen over antisemitisme toeneemt bij oplevingen van het Israëlisch-Palestijns conflict (van Wonderen & Wagenaar, 2015).

10 Zie DUO open data, https://duo.nl/open_onderwijsdata/databestanden/vo/onderwijspersoneel/vo-personeel3.jsp

Tabel 1: Aantal gemailde personen en bruikbare respons per kanaal

	Aantal gemailde personen/ scholen/opgevraagde links	Geopende vragenlijst	Waarvan bruikbaar	Netto respons (%)
Leden VGN	1.762[11]	28	19	1%
Leden NVLM	Ca. 700	14	7	1%
Via CIDI-netwerk	Ca. 2700	203	135	5%
Website VGN	66 opgevraagde links[12]	51	40	-
E-mails verstuurd naar scholen	863	111	95	11%
E-mails verstuurd naar leraren	767	64	57	7%
Totaal		471	353	-

Representativiteit

Voor de bruikbare respons is in de onderstaande tabel (tabel 2) de verdeling naar enkele achtergrondkenmerken bekeken, namelijk de regio, de denominatie van de school en de stedelijkheid van de school. Omdat we niet beschikken over gegevens in hoeverre docenten verdeeld zijn naar bijvoorbeeld regio maken we hier gebruik van de gegevens van vo-scholen[13]. Voor wat betreft de regionale spreiding zijn er geen significante verschillen. Voor de denominatie zien we wel verschillen, namelijk dat er in de steekproef relatief meer leraren zitten afkomstig van openbare scholen en minder van algemeen bijzondere scholen. Het aandeel leraren op confessionele scholen is echter vergelijkbaar met de landelijke verdeling voor scholen. Tot slot is de verdeling naar stedelijkheid van de school weergegeven. Wat betreft de stedelijkheid zien we dat in de steekproef docenten vaker aangeven dat ze les geven op een school in een niet-stedelijke of weinig stedelijke omgeving. Hierbij moet wel worden opgemerkt dat dit gegeven voor de populatie afkomstig is van het CBS, en gebaseerd is op administratieve gegevens (de dichtheid van het aantal adressen per gemeente) en dat dit gegeven voor de steekproef direct gevraagd is aan de docent; het is zeker mogelijk dat de inschatting van docenten verschilt ten opzichte van de berekening volgens het CBS.

Tabel 2: Respons naar verdeling en verdeling van populatie

		Steekproef		Populatie	
		%	Aantal	%	Aantal
Regio	Noord	9,9	35	13,2	192
	Oost	20,2	71	23,0	334
	West	52,8	186	47,4	690
	Zuid	17,0	60	16,4	239
Denominatie	Confessioneel	55,5	196	55,1	801
	Algemeen bijzonder	8,5	30	16,2	236
	Openbaar	36,0	127	28,7	418
Stedelijkheid	Niet stedelijk	13,9	49	5,2	76
	Weinig stedelijk	30,9	109	17,5	255
	Vrij stedelijk	38,0	134	48,4	704
	Zeer stedelijk	17,3	61	28,9	420

Bron: BBO-Rom en veldwerk ResearchNed (N populatie = 1455, N steekproef = 353)

11 Dit zijn niet exclusief geschiedenisdocenten; ook educatiemedewerkers van musea hebben zich bijvoorbeeld geabonneerd op de VGN-nieuwsbrief.
12 We beschikken niet over gegevens over de mate waarin deze oproep is gezien, alleen in welke mate er een link is opgevraagd om de vragenlijst in te vullen.
13 Excl. praktijkonderwijs

3 Holocaustonderwijs

In dit hoofdstuk richten we ons op het geschiedenisonderwijs, en specifiek daarin de interesse van leerlingen in de Holocaust en eventuele problemen die docenten ervaren bij het behandelen van de Holocaust tijdens de geschiedenislessen. Voor dit onderdeel zijn enkel geschiedenisdocenten bevraagd.

3.1 Interesse in Tweede Wereldoorlog en Holocaust

In deze paragraaf brengen we in kaart in hoeverre leerlingen volgens geschiedenisdocenten geïnteresseerd zijn in de Tweede Wereldoorlog en in de Holocaust, en of docenten het idee hebben dat die mate van interesse veranderd is. Ook beschrijven we de uitkomsten met betrekking tot de mate waarin leerlingen volgens docenten geïnteresseerd zijn in een aantal specifieke thema's uit het geschiedenisonderwijs. Tot slot wordt beschreven of er factoren zijn die leiden tot verschillen in de mate van interesse van leerlingen.

Interesse leerlingen in Tweede Wereldoorlog en Holocaust

Geschiedenisdocenten zijn gevraagd naar de interesse van leerlingen in de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust (op een 10-puntsschaal waarbij 10 staat voor "Heel erg geïnteresseerd" en 1 voor "Helemaal niet geïnteresseerd"), zie figuur 1. Voor het onderwerp de Tweede Wereldoorlog geven docenten vrijwel allemaal een 7 of hoger voor de interesse van leerlingen, met gemiddeld een 8,5. Voor het onderwerp de Holocaust ligt dit iets lager met gemiddeld een 7,8. 24 docenten (10%) geven hier een cijfer aan van een 5 of een 6.

In onze analyses is gekeken of dit gemiddelde cijfer verschilt voor verschillende groepen docenten, namelijk tussen docenten die lesgeven op verschillende onderwijsniveaus en tussen docenten waarvan het aantal jaar werkervaring verschilt. Dit is alleen het geval voor de interesse in de Holocaust waarbij docenten met minder werkervaring (0 tot 11 jaar) aangeven dat in hun ervaring leerlingen minder interesse hebben (gemiddelde score 7,5), in vergelijking met docenten met meer werkervaring (gemiddelde score 8).

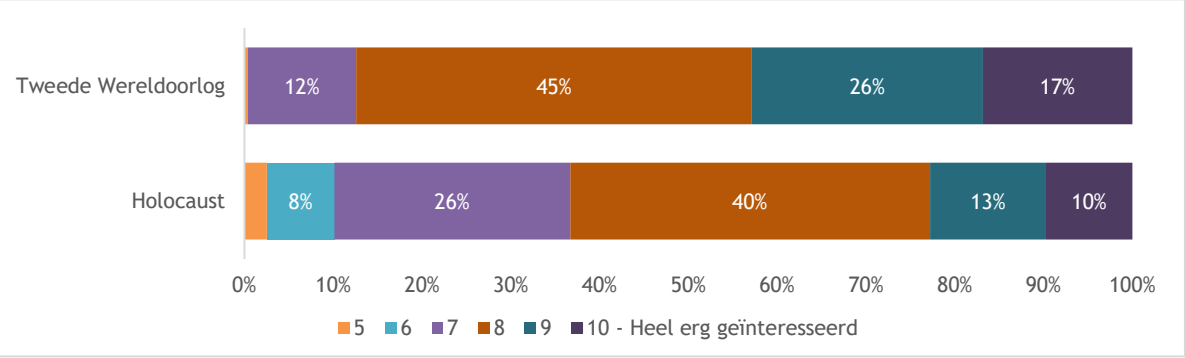

Figuur 1: Interesse van leerlingen in de Holocaust en de Tweede Wereldoorlog, volgens geschiedenisdocenten. Bron: Veldwerk ResearchNed (N= 238)

Interesse van leerlingen in Tweede Wereldoorlog en Holocaust ten opzichte van de eigen schooltijd

Om een vergelijking te maken met een eerdere periode is docenten gevraagd in hoeverre de interesse van leerlingen anders is in vergelijking met de periode toen docenten zelf als leerling onderwijs volgden. Voor alle docenten samen geldt dat docenten vooral van mening zijn dat die interesse niet anders is dan toen zij zelf leerling waren (72 procent voor het onderwerp Tweede Wereldoorlog en 65 procent voor het onderwerp Holocaust). Voor de Tweede Wereldoorlog geeft vijftien procent van de docenten aan dat de interesse méér is in vergelijking tot de eigen schooltijd, acht procent zegt juist dat de interesse minder is.

Voor de Holocaust gaat het om achttien procent van de docenten die aangeeft dat de interesse meer is t.o.v. de eigen schooltijd terwijl elf procent zegt dat de interesse minder is.

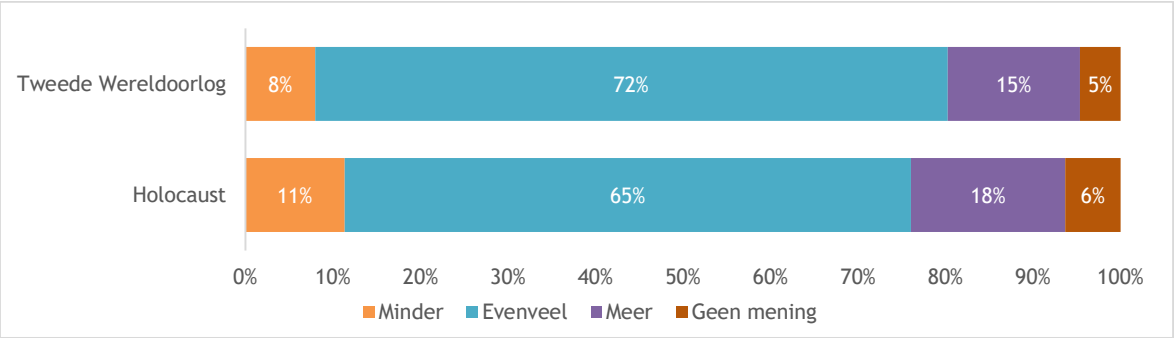

Figuur 2: Verandering in interesse van leerlingen in de Holocaust en de Tweede Wereldoorlog t.o.v. de eigen schooltijd, volgens geschiedenisdocenten. Bron: Veldwerk ResearchNed (N= 238)

Omdat de periode waarin docenten zelf nog leerling waren natuurlijk verschilt hebben we de resultaten uitgesplitst naar de leeftijd van de docent. Hoewel met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog geen verschillen zijn gebleken, is dat wel het geval bij de Holocaust: onder de docenten die 51 jaar of ouder zijn is de groep die zegt dat leerlingen nu meer geïnteresseerd zijn in de Holocaust aanzienlijk groter (34%) dan onder docenten die 36 tot 51 jaar zijn (10%) en onder docenten van 21 tot 36 jaar (12%). Het aandeel docenten dat zegt dat leerlingen nu even geïnteresseerd zijn als toen zij zelf leerling waren is juist kleiner onder de docenten die 51 jaar en ouder zijn.

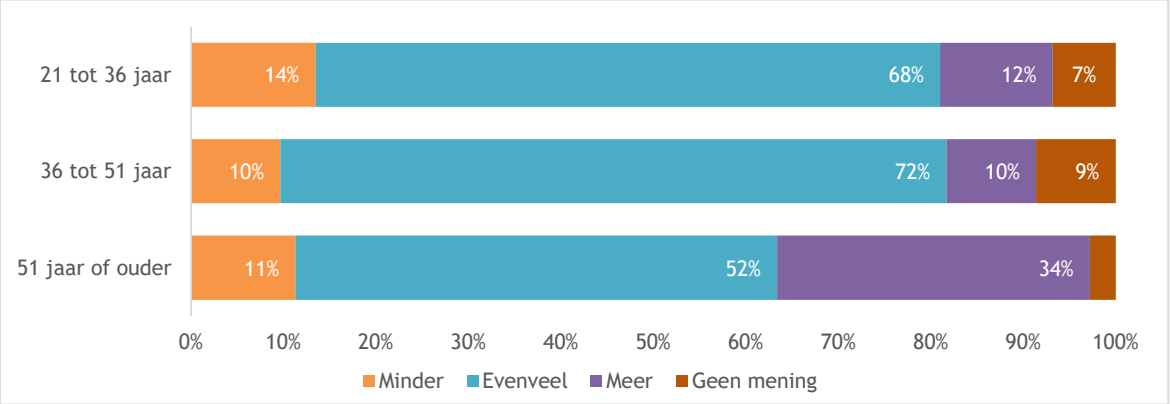

Figuur 3: Verandering in interesse van leerlingen in de Holocaust t.o.v. de eigen schooltijd, volgens geschiedenisdocenten per leeftijdsgroep. Bron: Veldwerk ResearchNed (N= 238)

Aan docenten die hebben aangegeven dat leerlingen minder geïnteresseerd zijn in de Tweede Wereldoorlog (N=19) en/of in de Holocaust (N=27) dan toen zij zelf op school zaten, is gevraagd wat volgens hen de reden hiervan is. Dezelfde vraag is gesteld aan docenten die aangaven dat leerlingen nu juist meer geïnteresseerd zijn in de Tweede Wereldoorlog (N=36) en/of in de Holocaust (N=42).

Veranderde interesse Tweede Wereldoorlog

Docenten die aangeven dat de interesse nu minder is dan voorheen noemen als reden vaak dat de Tweede Wereldoorlog langer geleden plaatsvond. Hierdoor staat het onderwerp verder van de leerlingen af: zij kennen meestal niemand meer die de gebeurtenissen zelf heeft meegemaakt. Daarnaast zijn leerlingen nu meer bezig met andere zaken, en komen er door de opkomst van sociale media veel andere prikkels en informatie op leerlingen af, aldus docenten. Twee docenten nemen daarnaast een algemene afname in interesse in geschiedenis waar. Veel docenten die aangaven dat leerlingen tegenwoordig juist meer

geïnteresseerd zijn in de Tweede Wereldoorlog stellen dat dit komt door de toename in (beschikbare en digitale) bronnen en beeldmateriaal, doordat er meer aandacht voor het onderwerp is binnen het onderwijs, en doordat de manier van lesgeven is veranderd: zij hebben nu bijvoorbeeld meer lesmateriaal en maken ook eigen materiaal, aldus deze docenten. Ook meer media-aandacht wordt als reden genoemd voor een grotere interesse van leerlingen. Opvallend is dat een aantal van hen zegt dat leerlingen meer geïnteresseerd zijn in het onderwerp doordat het langer geleden heeft plaatsgevonden, terwijl andere docenten dit als reden voor een afname in interesse noemden. De interesse zou toenemen doordat het hierdoor een minder beladen onderwerp is.

Veranderde interesse Holocaust

Verreweg de vaakst genoemde reden die docenten noemen voor een afname in interesse in de Holocaust is, net als bij de Tweede Wereldoorlog, dat de gebeurtenissen nu langer geleden zijn. Enkele docenten benoemen dat daarbij ook de leerlingpopulatie een rol speelt: er zijn nu meer leerlingen met een migratieachtergrond die minder binding met het onderwerp hebben, aldus de docenten. Andere redenen voor minder interesse van leerlingen in de Holocaust, die door enkelen worden genoemd, zijn ten slotte dat er nu minder (media-)aandacht voor is, evenals de vele andere informatie en prikkels die op leerlingen af komen door (sociale) media. Net als bij de Tweede Wereldoorlog geven docenten die van mening zijn dat de interesse in de Holocaust is toegenomen vaak aan dat (digitale) bronnen en beeldmateriaal hieraan hebben bijgedragen. Ook stellen veel docenten dat meer aandacht voor en kennis over het onderwerp, zowel in het algemeen als binnen het onderwijs, de reden hiervoor is. Dit is tevens opvallend, aangezien het haaks staat op de antwoorden van docenten die juist aangeven dat de interesse in het onderwerp is afgenomen doordat er minder aandacht voor is. Ook bij de Holocaust wordt tot slot de manier van lesgeven door een aantal docenten als reden voor meer interesse genoemd.

Interesse van leerlingen in specifieke Tweede Wereldoorlog-onderwerpen

Geschiedenisdocenten is ook gevraagd naar de mate waarin leerlingen volgens hen geïnteresseerd zijn in bepaalde thema's (zie ook figuur 4). Zij konden daarbij antwoord geven van 1 "Zeer weinig interesse" tot 5 "Zeer veel interesse". Bij zes van de acht thema's stelt ten minste de helft van de docenten dat leerlingen daar (zeer) veel interesse in hebben. Dit wordt het vaakst aangegeven over de Holocaust. In de overige twee thema's ("Verovering en bezetting van Nederlands-Indië" en "Nasleep van de Tweede Wereldoorlog") hebben leerlingen naar verhouding weinig interesse: het aandeel docenten dat denkt dat leerlingen (zeer) weinig interesse hebben is bij deze thema's met respectievelijk 47 en 65 procent het grootst.

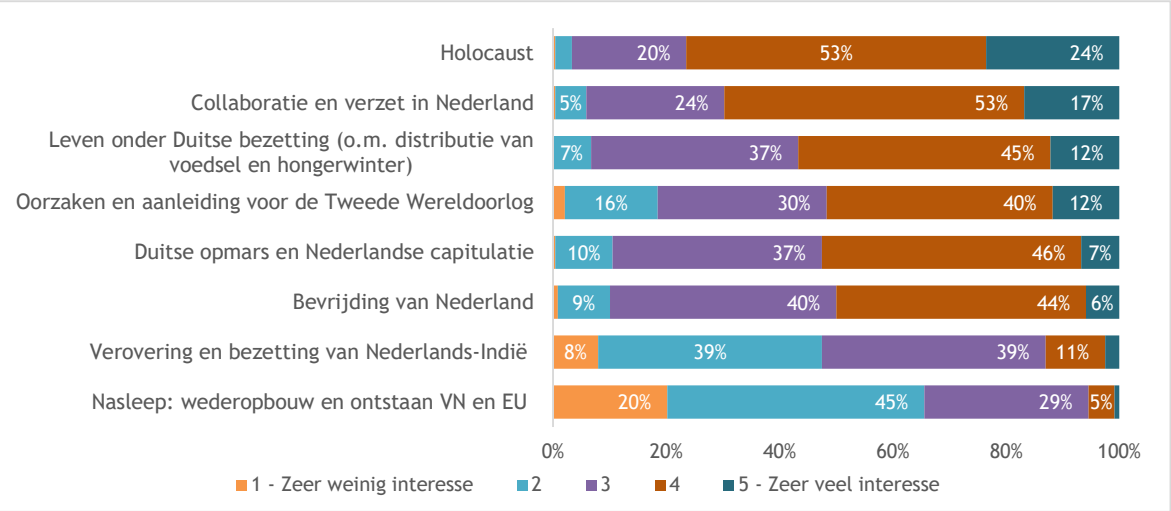

Figuur 4: Interesse van leerlingen in bepaalde thema's, volgens geschiedenisdocenten. Bron: Veldwerk ResearchNed (N= 238)

Per thema is bekeken of de interesse van leerlingen verschilt tussen verschillende onderwijsniveaus en tussen docenten met meer of juist minder werkervaring. Bij het thema “Holocaust” blijken inderdaad verschillen te bestaan met betrekking tot het aantal jaren werkervaring. Docenten met 0 tot 11 jaar werkervaring geven het minst vaak aan dat leerlingen (zeer) geïnteresseerd zijn (68%, zie figuur 5:),terwijl dit voor docenten met 11 tot 21 jaar werkervaring 84 procent is. Opvallend genoeg is er voor beide groepen docenten geen significant verschil ten opzichte van de interesse van leerlingen volgens docenten met 21 jaar werkervaring of meer.

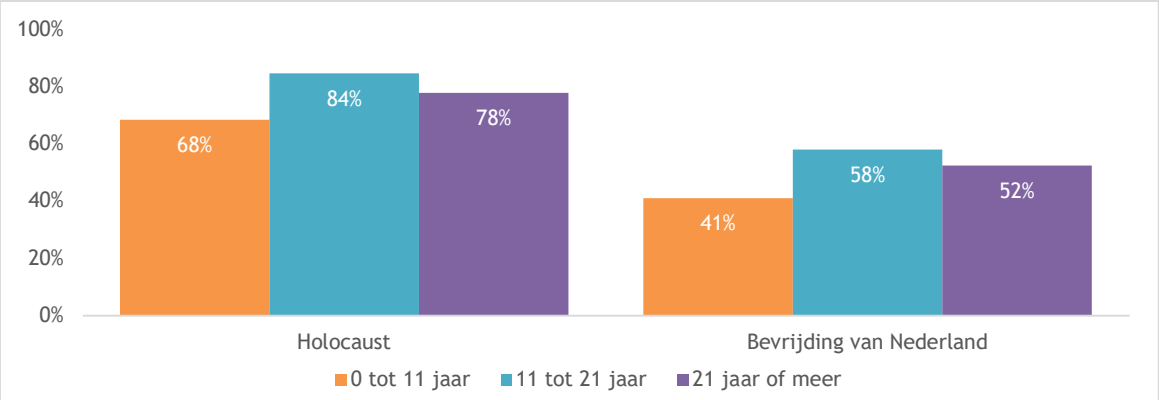

Figuur 5: Mate waarin leerlingen (zeer) geïnteresseerd zijn in bepaalde thema’s, volgens geschiedenisdocenten die verschillen in aantal jaren werkervaring. Bron: Veldwerk ResearchNed (N= 238)

Tot slot blijkt ook dat docenten die lesgeven op verschillende onderwijsniveaus anders denken over de interesse van leerlingen in het thema “Holocaust”: docenten die voornamelijk lesgeven op het vwo zeggen het vaakst dat leerlingen (zeer) veel interesse hebben (85%, zie figuur 6); door docenten aan voornamelijk het vmbo wordt dit het minst vaak aangegeven (71%). Hierbij moet worden opgemerkt dat we eerder geen verschil zagen in de mate van interesse van leerlingen in de Holocaust, uitgesplitst naar onderwijsniveau (zoals gevraagd bij figuur 1); er is dus geen sprake van een eenduidig verschil.

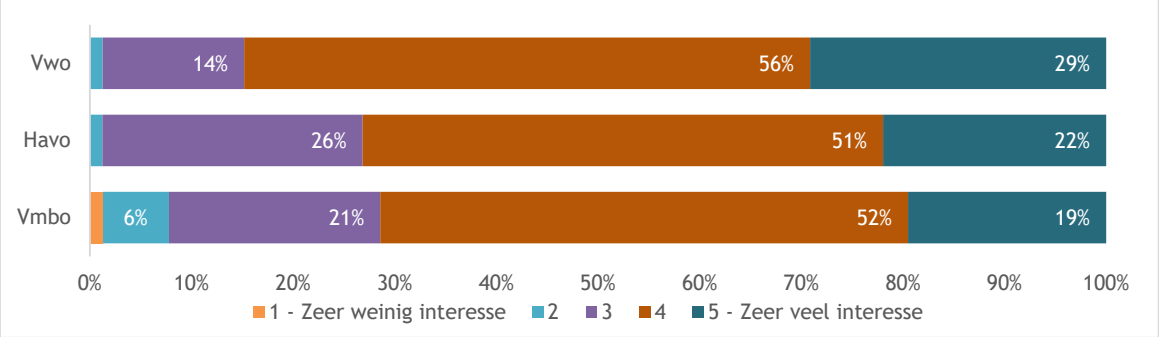

Figuur 6: Interesse in de Holocaust per onderwijsniveau, volgens geschiedenisdocenten. Bron: Veldwerk ResearchNed (N= 238)

Geschiedenisdocenten konden de thema’s uit figuur 4 tot slot aanvullen met andere onderwerpen. Dit hebben 24 docenten gedaan en enkele thema’s zijn door meerdere van hen genoemd, namelijk: het verloop van de Tweede Wereldoorlog (veelal uit militair perspectief), de lokale/regionale (Joodse) geschiedenis, Hitler en D-day. De docenten die deze aanvullingen geven stellen dat leerlingen hierin (zeer) geïnteresseerd zijn.

3.2 Afwijkende of emotionele reacties

In deze paragraaf komen de bevindingen aan bod over het voorkomen van afwijzende of heftige reacties van leerlingen. Daarnaast kijken we naar eventuele gevolgen van die reacties (of de verwachting daarvan) voor het holocaustonderwijs. Ook hierbij is bekeken of er verschillen bestaan tussen groepen. Tot slot wordt stilgestaan bij de link met het Israëlisch-Palestijns conflict die mogelijk gelegd wordt tijdens geschiedenislessen.

Afwijzende of emotionele reacties van leerlingen

Om meer zicht te krijgen op de emoties van leerlingen omtrent de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust is aan geschiedenisdocenten allereerst gevraagd of zij wel eens hebben meegemaakt dat leerlingen afwijzend of heftig reageren op onderwerpen die in de geschiedenislessen aan bod komen (figuur 7). De antwoordmogelijkheden bestonden uit “Ja, vaak”, “Ja, soms”, “Nauwelijks” en “Nee, nooit”. De groep docenten die aangeeft dat dit vaak voorkomt is met drie personen klein (1%), maar daarnaast geven nog 91 docenten (38%) aan dat dit soms voorkomt. 106 docenten (45%) stellen dat het nauwelijks gebeurt. In totaal geeft 84 procent van de geschiedenisdocenten aan wel eens een afwijzende of heftige reactie te hebben meegemaakt. De groep die zegt nooit dergelijke reacties te hebben ontvangen is het op één na kleinst: deze groep bestaat uit 38 docenten.

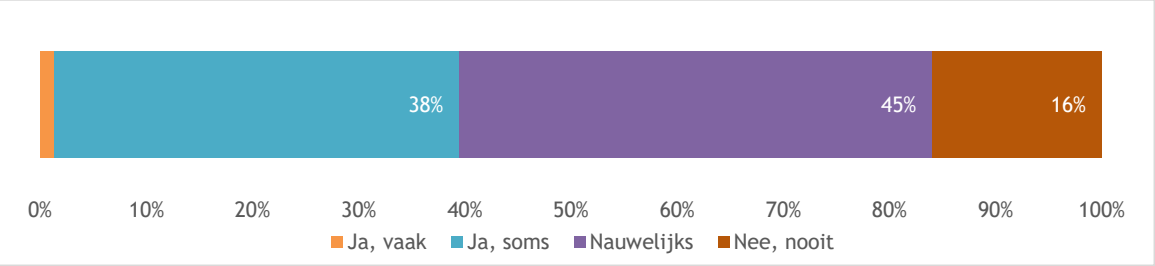

Figuur 7: Voorkomen van afwijzende of heftige reacties op onderwerpen in de geschiedenislessen, volgens geschiedenisdocenten. Bron: Veldwerk ResearchNed (N= 238)

Ook hier is bekeken of de antwoorden verschillen tussen groepen docenten, namelijk met betrekking tot het onderwijsniveau waarop het meest wordt lesgegeven, het aantal jaren werkervaring en de stedelijkheid van het gebied waar de school is gelegen. Voor de mate van stedelijkheid en het onderwijsniveau zijn geen duidelijke verschillen zichtbaar. Wel geven docenten met minder werkervaring (0 t/m 11 jaar) vaker aan dat zij heftige of afwijzende reacties meemaken in hun geschiedenislessen (zie figuur 8).

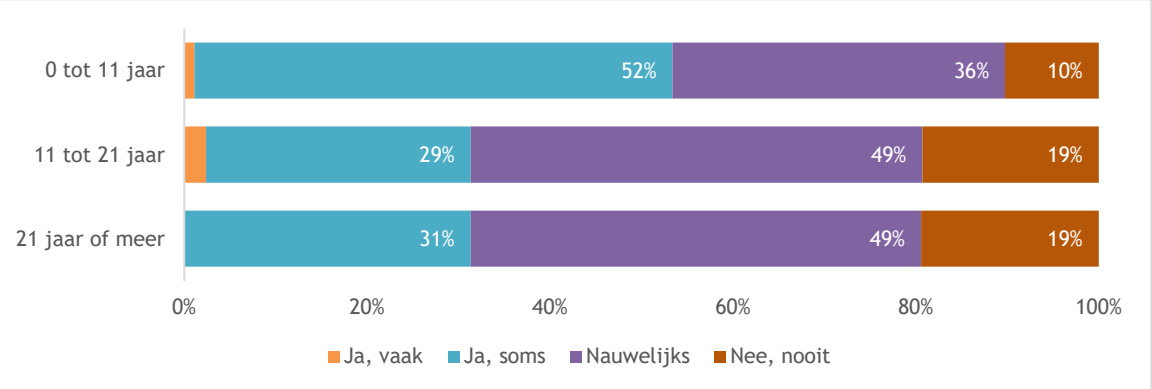

Figuur 8: Voorkomen van afwijzende of heftige reacties op onderwerpen in de geschiedenislessen, volgens geschiedenisdocenten die verschillen in aantal jaren werkervaring. Bron: Veldwerk ResearchNed (N= 238)

Geschiedenisdocenten die aangaven dat zij vaak of soms een afwijzende dan wel heftige reactie hebben meegemaakt op onderwerpen in de geschiedenislessen, is gevraagd naar tien specifieke onderwerpen waarop zij zo'n reactie kunnen hebben ontvangen (Figuur 9).[14] Per onderwerp konden zij antwoorden met "Ja" wanneer zij een afwijzende of heftige reactie hebben meegemaakt, of met "Nee" wanneer dat niet het geval is geweest. De drie vaakst genoemde onderwerpen zijn 1) "Het slavernijverleden" (62% van deze groep docenten), 2) "Het Israëlisch-Palestijns conflict" (60%) en 3) "De Holocaust" (57%). Als we dit afzetten tegen de totale groep geschiedenisdocenten (dus ook docenten die geen heftige of afwijzende reacties meemaken) gaat het om respectievelijk 24, 24 en 23 procent. Bij de overige onderwerpen stelt minder dan de helft van de docenten zo'n reactie te hebben meegemaakt. Het minst vaak wordt een afwijzende of heftige reactie gegeven door leerlingen op het onderwerp "Nederland in de 17e eeuw / de Gouden Eeuw" (14%).

Figuur 9: Voorkomen van afwijzende of heftige reacties op bepaalde onderwerpen, volgens geschiedenisdocenten. Bron: Veldwerk ResearchNed (N= 94)

In onze analyses hebben we gekeken of er factoren zijn die samenhangen met verschillen in de antwoorden van docenten over het meemaken van dergelijke reacties (namelijk het onderwijsniveau, de regio van de school, de stedelijkheid van het gebied waar de school ligt, en de al dan niet confessionele grondslag van de school). Voor het ervaren van afwijzende of heftige reacties over de Holocaust, het Israëlisch-Palestijns conflict en het slavernijverleden zijn er geen verschillen waargenomen. Dat geldt ook voor gebeurtenissen waarin sprake was van religieus of ideologisch extremisme, voor het koloniale verleden van Nederland, voor de Tweede Wereldoorlog en voor conflicten die plaatsvonden ná de Tweede Wereldoorlog.

Bij het onderwerp "Migratie die plaatsvond na de Tweede Wereldoorlog, zoals toenmalige gastarbeiders, oorlogsvluchtelingen" blijkt wel een samenhang te bestaan met de stedelijkheid van het gebied waar de school gelegen is. Hier geven docenten namelijk significant vaker aan dat zij een afwijzende of heftige reactie hebben ontvangen naarmate zij lesgeven in een minder stedelijk gebied: van de docenten die aangeven in een zeer stedelijk gebied les te geven geeft 25 procent aan zo'n reactie te hebben meegemaakt, en dit loopt op tot zeventig procent onder docenten die lesgeven in niet-stedelijke gebieden. Verder zijn bij twee onderwerpen verschillen tussen landsdelen waargenomen. Bij het onderwerp "Nederland in de 17e eeuw / de gouden Eeuw" gaf geen van de docenten die lesgeven in Zuid-Nederland

14 De docenten konden de onderwerpen uit Figuur 9 aanvullen met andere onderwerpen. Dit hebben 14 docenten gedaan. Twee docenten noemden de Armeense genocide. Andere onderwerpen werden niet door meer dan één docent aangehaald.

aan een afwijzende of heftige reactie te hebben ontvangen, en bij het onderwerp “De geschiedenis van Nederlands-Indië en nasleep” gaven zowel alle docenten in Zuid-Nederland als alle docenten in Noord-Nederland aan nooit zo’n reactie te hebben meegemaakt. Op beide onderwerpen volgde het vaakst een afwijzende of heftige reactie in Oost Nederland (31% versus 44%).

Afwijzende of heftige reacties op behandeling van de Holocaust tijdens de lessen

Wanneer docenten aangaven dat zij heftige of afwijzende reacties van leerlingen over de Holocaust hebben meegemaakt, is hen gevraagd waaruit die reacties dan bestonden (N=54). Voor een deel gaat het om heftige (emotionele) reacties, deels om afwijzende reacties. In 29 gevallen gaat het om afwijzende reacties. Als we dit afzetten tegen de totale groep geschiedenisdocenten betekent dit dat 12 procent van de in dit onderzoek bevraagde geschiedenisdocenten weleens te maken krijgt met negatieve, afwijzende reacties van leerlingen tijdens Holocaustonderwijs. Zoals gezegd gaat het ook deels om emotionele reacties, die niet persé onwenselijk zijn. Van de 54 docenten noemt 25 van de 54 (46%) voorbeelden van heftige, maar niet-afwijzende reacties: leerlingen reageren geschokt, emotioneel of ontzet, bijvoorbeeld bij het zien van beeldmateriaal of wanneer er gesproken wordt over het aantal overledenen. Er is hierbij sprake van onbegrip en afschuw over de daden.

Elf docenten (20% van de 54 docenten) geven aan dat gebeurtenissen, of de Holocaust als geheel, worden ontkend of gebagatelliseerd. Ook geven enkele docenten aan dat de reacties zich voordoen in de vorm van een verhitte discussie of ruzie tussen leerlingen in de klas, en in de vorm van negatieve uitspraken. Negen docenten geven aan dat dit samenhangt met of veroorzaakt wordt door discussies over het Israëlisch-Palestijns conflict. Vier docenten stellen dat negatieve reacties vaker voorkomen onder leerlingen met een islamitische achtergrond. Eén docent stelt juist expliciet dit beeld niet te herkennen. Verschillende docenten stellen dan ook dat het helpend is wanneer de Jodenvervolging wordt losgekoppeld van het conflict in het Midden-Oosten. In onderstaand antwoordfragment komen deze drie factoren samen:

“*Leerlingen leggen … de verkeerde verbinding en pas als het conflict Midden-Oosten is losgekoppeld van de Holocaust kan ik door met de Shoah.*”

Gevolgen afwijzende of heftige reacties op behandeling van de Holocaust tijdens de lessen

Aan docenten die aangeven dat heftige of afwijzende reacties van leerlingen soms of vaak voorkomen, en waarbij die reacties werden gegeven op het onderwerp “De Holocaust”, is gevraagd of dit gevolgen heeft gehad voor de manier waarop zij lesgeven over de Holocaust. Dit is gedaan door hen vier mogelijke gevolgen voor te leggen, waarbij zij konden aangeven of zij het er 1 “Zeer mee oneens” tot 5 “Zeer mee eens” zijn dat hun manier van lesgeven over de Holocaust op deze manier is veranderd door de afwijzende of heftige reacties van leerlingen (figuur 10). Al deze docenten geven aan het er (zeer) mee oneens te zijn dat zij het onderwerp zullen vermijden in volgende lessen. Wel geeft 27 procent van de docenten aan dat zij zich voorzichtiger opstellen bij het onderwerp. 22 procent van de docenten geeft dit aan wanneer het gaat om het voorzichtiger opstellen bij specifieke leerlingen. Het voorzichtiger opstellen van docenten hoeft natuurlijk niet negatief te zijn, zolang de boodschap maar wordt overgebracht naar leerlingen. De stelling “Ik zet me meer in om over dit onderwerp leerlingen een ander beeld bij te brengen” is bij uitstek het gevolg dat het vaakst voorkomt: 59 procent van de docenten is het hier (zeer) mee eens.

Behalve voor de stelling “Ik vermijd het onderwerp in de volgende lessen”[15] is voor alle gevolgen bekeken of docenten die verschillen in werkervaring, geslacht of gevolgde opleiding ook andere antwoorden hebben gegeven. Dit bleek voor geen van de drie stellingen het geval. Ook is dit gegeven gerelateerd aan de mate waarin anti-Joodse voorvallen zich voordoen op school; hier bleek geen significante relatie tussen te zijn.

15 Voor deze stelling was het niet mogelijk om verschillen statistisch te toetsen doordat alle docenten bijna hetzelfde hebben geantwoord.

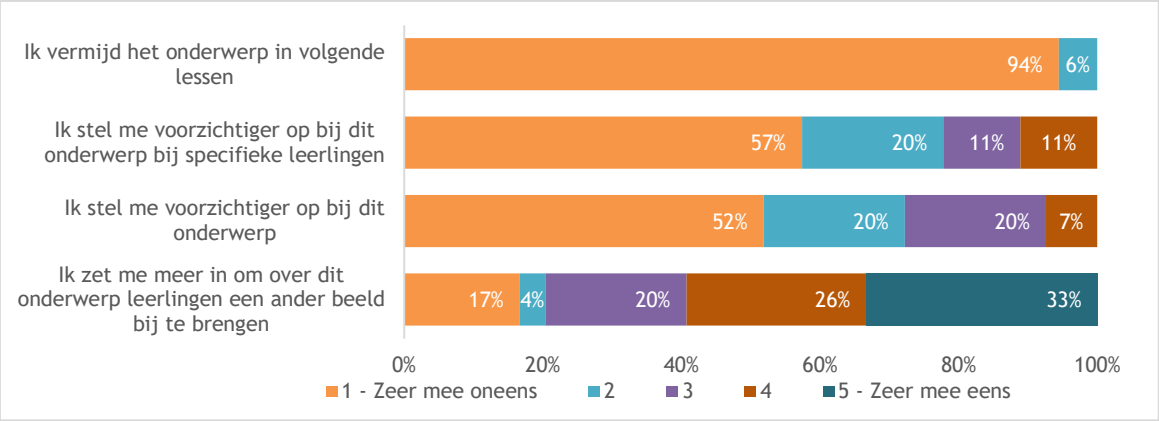

Figuur 10: Gevolgen voor holocaustonderwijs door het meemaken van afwijzende of heftige reacties, volgens geschiedenisdocenten. Bron: Veldwerk ResearchNed (N= 54)

Aangezien afwijzende of heftige reactie van leerlingen voor blijken te komen als de Holocaust wordt behandeld, is het mogelijk dat ook docenten die dat zelf nooit hebben ervaren toch erop anticiperen dat leerlingen zo kunnen reageren. Aan docenten die hebben aangegeven nooit of nauwelijks zulke reacties te hebben meegemaakt is daarom gevraagd of hun manier van lesgeven over de Holocaust is veranderd door *de mogelijkheid* van negatieve reacties van leerlingen. Aan hen zijn dezelfde vier mogelijke gevolgen voorgelegd en ook zij konden antwoord geven van 1 “Zeer mee oneens” tot 5 “Zeer mee eens” (figuur 11). De meeste docenten, 95 procent, zijn het (zeer) oneens met de stelling dat zij het onderwerp vermijden in hun lessen door de mogelijkheid van dergelijke reacties. Drie procent van deze docenten geeft echter wel aan dat zij het onderwerp vermijden in hun lessen (5 docenten). Ook geeft vijf procent van de docenten aan dat zij zich voorzichter opstellen bij Holocaustonderwijs in het algemeen, en geeft zeven procent aan dat zij zich voorzichter opstellen bij dit onderwerp bij specifieke leerlingen. Respectievelijk 89 en 85 procent is het echter (zeer) oneens met deze stellingen en stellen zich dus niet voorzichtiger op. Het beeld bij de stelling dat docenten zich meer inzetten is zeer wisselend; een deel van de docenten is het hier niet mee eens (in totaal 42 procent), een wat kleiner deel is het hier juist wel mee eens (34 procent).

Voor de mate waarin docenten aangeven dat ze zich voorzichtiger zullen opstellen zijn geen verschillen gevonden wat betreft de werkervaring van de docent, de opleiding, het geslacht of de mate van stedelijkheid van de school. We zien wel een verschil tussen docenten die al dan niet aangeven zich voorzichtiger op te stellen en de mate waarin zij aangeven dat er (verschillende soorten) anti-Joodse voorvallen op school gebeuren; docenten die zeggen het (zeer) eens te zijn met de stelling dat zij zich voorzichtiger opstellen en het onderwerp vermijden geven ook significant vaker aan dat er anti-Joodse incidenten gebeuren op school[16]. Het vaker voorkomen van (verschillende vormen van) anti-Joodse gebeurtenissen lijkt er dus toe te leiden dat sommige docenten zich (preventief) voorzichtiger opstellen bij het behandelen van de Holocaust. Hierbij valt het wel op dat er op scholen waarvan de docenten die daadwerkelijk heftige of afwijzende reacties hebben gehad, er geen sprake is van méér anti-Joodse gebeurtenissen.

16 Gemiddeld 3,4/3,5 incidenten die tenminste 1x per jaar voorkomen voor docenten die zich voorzichtiger opstellen (bij spec. leerlingen) resp. het onderwerp vermijden, t.o.v. 2,2 voor docenten die dat niet doen.

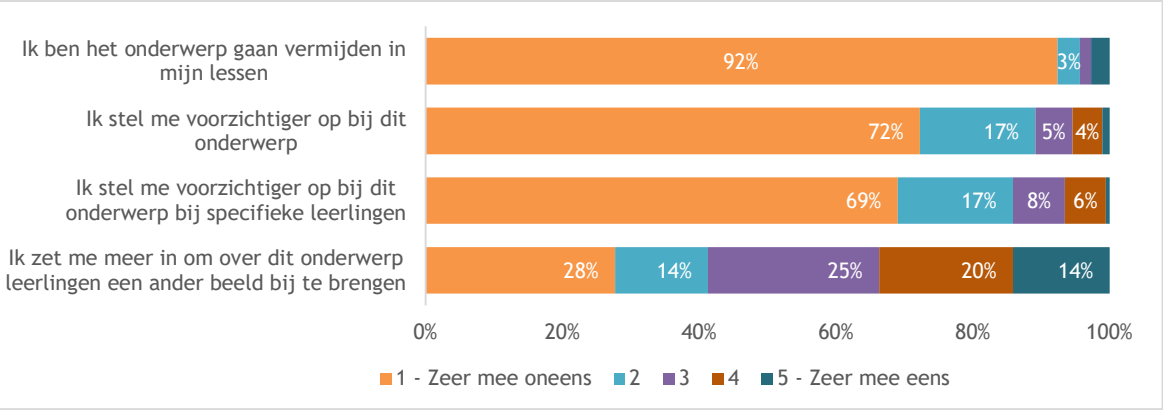

Figuur 11: Gevolgen voor holocaustonderwijs door de verwachting van afwijzende of heftige reacties, volgens geschiedenisdocenten. Bron: Veldwerk ResearchNed (N= 184)

Link met Israëlisch-Palestijns conflict

Uit de hiervoor beschreven reacties van leerlingen tijdens holocaustonderwijs is al duidelijk geworden dat er tijdens geschiedenisonderwijs soms een link wordt gelegd met het Israëlisch-Palestijns conflict. Om meer zicht te krijgen op hoe vaak dat voorkomt, is aan de geschiedenisdocenten gevraagd of er tijdens geschiedenisonderwijs over de Holocaust een link wordt gelegd naar dit Israëlisch-Palestijns conflict door docenten zelf of door leerlingen. De antwoordmogelijkheden liepen van 1 “Nooit” tot 5 “Zeer vaak” (figuur 12). Docenten geven over het algemeen aan dat zij deze koppeling vaker zelf maken dan dat leerlingen dat doen: 21 procent zegt de link zelf (zeer) vaak te leggen, terwijl negen procent van de leerlingen dit (zeer) vaak doet volgens de docenten. Ongeveer de helft van de docenten legt de link zelf (vrijwel) nooit, onder leerlingen is dat aandeel volgens docenten 59 procent.

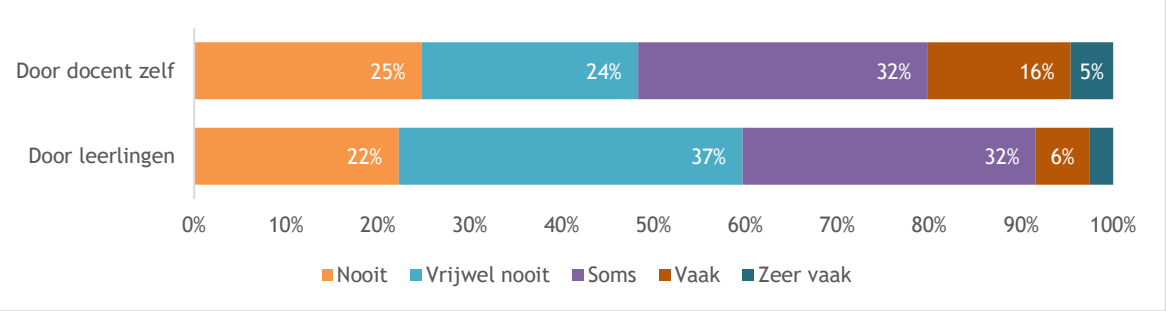

Figuur 12: Mate waarin een link wordt gelegd naar het Israëlisch-Palestijns conflict tijdens geschiedenisonderwijs over de Holocaust, volgens geschiedenisdocenten. Bron: Veldwerk ResearchNed (N= 238)

Wanneer docenten hebben aangegeven dat er tijdens onderwijs over de Holocaust ten minste soms een link wordt gelegd met het Israëlisch-Palestijns conflict, door henzelf of door leerlingen, is hen gevraagd op welke manier die link dan wordt gelegd (N=151). Een groot aantal docenten geeft aan dat deze link aan bod komt bij de nasleep van de Tweede Wereldoorlog, of juist tijdens het onderwijs over het conflict in het Midden-Oosten. De Holocaust wordt in allebei die gevallen aangehaald als factor in de ontstaanswijze van de staat Israël, de toegenomen emigratie na de Tweede Wereldoorlog naar Israël en het naoorlogse Israëlisch-Palestijns conflict. Verder geven docenten aan dat sommige leerlingen (ongepaste) vergelijkingen trekken tussen het lot van Joden tijdens de Tweede Wereldoorlog en het lot van Palestijnen nu in het Israëlisch-Palestijns conflict.

Ervaren van obstakels bij geven van onderwijs over de Holocaust

Om meer zicht te krijgen op problemen die zich voordoen bij het geven van holocaustonderwijs is tot slot aan geschiedenisdocenten (N=238) gevraagd of ze obstakels ervaren bij het geven van onderwijs over de Holocaust en, indien dat het geval is, wat zij dan als het grootste struikelblok ervaren. Een meerderheid van zo'n 150 docenten antwoordt daarop dat zij geen obstakels ervaren. Daarbij moet worden opgemerkt dat een deel van hen vervolgens een toelichting geeft die men zou kunnen opvatten als een struikelblok, maar blijkbaar ervaren deze docenten dat niet zo. Obstakels die vaker genoemd worden zijn de beladenheid van het onderwerp, de beperkte tijd en omgaan met emoties en meningen van leerlingen. Verschillende docenten geven aan het een zwaar onderwerp te vinden, waardoor men zoekende is naar een manier om de boodschap op de juiste wijze over te brengen. Ook geven enkele docenten aan dat hun eigen emoties het lastiger maken om het onderwerp te bespreken, en dat het een uitdaging kan zijn om de ernst van de gebeurtenissen op leerlingen over te brengen. Andere obstakels met betrekking tot de heftigheid van het onderwerp zijn het kiezen van beeldmateriaal dat passend is bij de doelgroep en het omgaan met (onverwachte) hevige reacties van leerlingen. Verder geven docenten aan te kampen met tijdgebrek waardoor het niet altijd goed mogelijk is om diepgang in het onderwerp aan te brengen. Dit probleem beperkt zich niet tot het bespreken van de Holocaust, maar doet zich ook voor bij andere geschiedenisonderwerpen. Tot slot noemen docenten dat de emoties en meningen van leerlingen een obstakel kunnen zijn, hoewel daarmee omgaan ook als onderdeel van het leraar-zijn wordt gezien. Voor sommige leerlingen is informatie over het onderwerp schokkend. Andere leerlingen kunnen de Holocaust moeilijk loskoppelen van het Israëlisch-Palestijns conflict en houden daar een mening op na. Vijf docenten geven aan dat met name leerlingen met een islamitische achtergrond een eenzijdig beeld hebben van dit conflict doordat zij hier van thuis uit meer over meekrijgen. Twee docenten geven expliciet aan juist geen obstakels te ervaren, hoewel zij lesgeven aan een leerlingpopulatie met verschillende achtergronden.

Geschiedenisdocenten konden tot slot aangeven of zij behoefte hebben aan lesondersteunend materiaal bij het geven van holocaustonderwijs en zo ja, wat voor materialen dan. Docenten noemden regelmatig dat beeldmateriaal, ooggetuigen en tastbaar materiaal welkom zijn. Er is behoefte aan lesmateriaal dat het inlevingsvermogen bevordert. Bij tastbaar materiaal valt te denken aan het volgende, zoals één van de docenten het heeft verwoord:

"*Leerlingen op de mavo zijn visueel ingesteld. Maak het tastbaar. Foto's van overleden families. Mooi om een persoonlijk verhaal te vertellen.*"

Andere voorbeelden die door docenten worden genoemd zijn materialen die de mogelijkheid bieden tot het belichten van verschillende perspectieven, die meer zijn toegespitst op de verschillende doelgroepen (aansluiten op onderwijsniveau en spanningsboog wordt hier bijvoorbeeld van belang geacht), en materiaal dat de link legt met de huidige tijd. Ook noemt een enkele docent behoefte te hebben aan materiaal over andere groepen slachtoffers, materiaal waarbij de Holocaust wordt belicht door een islamitisch historicus en, in verband met de huidige coronapandemie, een virtuele rondleiding door een voormalig kamp. Andere docenten benoemen juist dat er al genoeg materiaal is waartussen gekozen moet worden.

4 Antisemitisme op en rondom scholen

In dit hoofdstuk beschrijven we de resultaten met betrekking tot het voorkomen van anti-Joodse gebeurtenissen die zich voordoen op of rondom school. Vragen hierover zijn niet alleen gesteld aan geschiedenisdocenten, maar ook aan maatschappijleer-, godsdienst- en burgerschapsdocenten. De anti-Joodse gebeurtenissen kunnen worden beschouwd als uitingen van antisemitisme. We spreken in dit onderzoek van antisemitisme als leerlingen zich beledigend of gewelddadig uitten tegenover personen omdat zij (vermeend) Joods zijn, of tegenover Joden in het algemeen. De focus ligt dus op de voorvallen zelf en niet op de achterliggende motieven. Deze motieven zijn middels dit onderzoek niet te meten.

4.1 Voorkomen van gebeurtenissen op of rondom de school

De docenten is allereerst gevraagd om van een aantal onderwerpen aan te geven hoe vaak het voorkomt dat leerlingen hierover kwetsende opmerkingen maken op of rondom school (figuur 13). De antwoordmogelijkheden liepen van 1 “Nooit” tot 5 “Eén of enkele keren per dag”. Bij alle onderwerpen geeft minstens de helft van de docenten aan dat kwetsende opmerkingen minimaal één keer per jaar worden gemaakt. Over Joden (inclusief het bagatelliseren van de Holocaust) en over mensen met een beperking worden het minst vaak kwetsende opmerkingen gemaakt, maar nog steeds geeft 48 procent respectievelijk vijftig procent aan dat dit bij deze onderwerpen minimaal één of enkele keren per jaar voorkomt. Hierbij moet worden opgemerkt het aantal Joodse leerlingen in Nederland zeer klein is ten opzichte van andere groepen, wat bijdraagt aan het feit dat het aantal incidenten per school minder is. De onderwerpen waarover het vaakst kwetsende opmerkingen worden gemaakt zijn LHBTQI+’ers (86%) en mensen met een migratieachtergrond (81%). Dat er één of meerdere keren per dag een kwetsende opmerking wordt gemaakt komt tot slot volgens vijf procent van de docenten voor bij het onderwerp LHBTQI+’ers, en bij de overige stellingen komt dit volgens maximaal één procent van de docenten zo vaak voor.

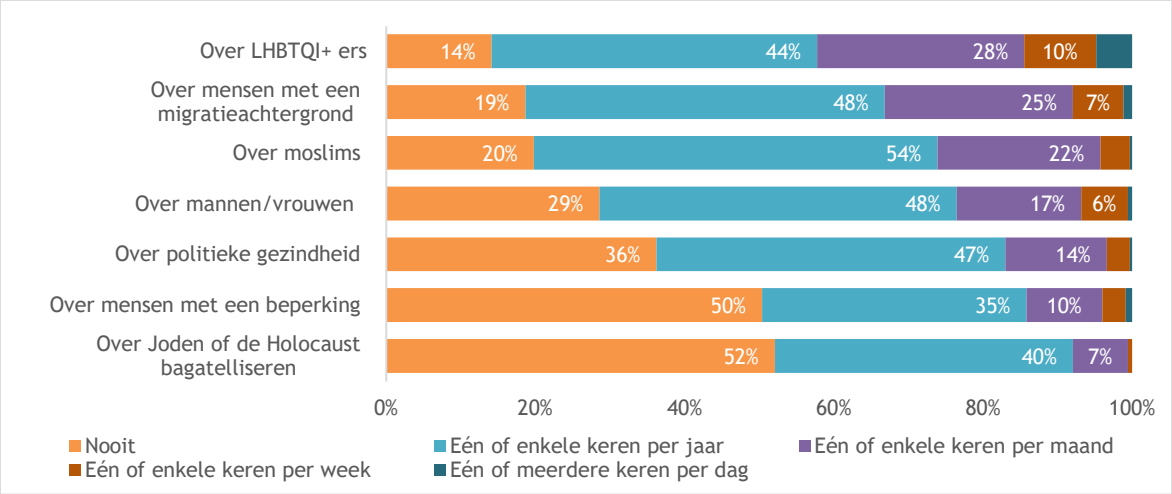

Figuur 13: Voorkomen van kwetsende opmerkingen over bepaalde onderwerpen door leerlingen op of rondom school, volgens docenten. Bron: Veldwerk ResearchNed (N= 353)

We hebben ook gekeken of er verschillen bestaan tussen geschiedenisdocenten en docenten die enkel lesgeven in één of meer van de andere vakken in de mate waarin zij kwetsende opmerkingen meemaken. Uit deze analyse zijn echter geen verschillen gebleken. Bij drie onderwerpen blijkt echter wel een significant verband te bestaan met de stedelijkheid van het gebied waar de school is gelegen (zie Figuur 14). Duidelijk wordt dat kwetsende opmerkingen over Joden en het bagatelliseren van de Holocaust vaker worden gemaakt op school in zeer stedelijke gebieden. Van de docenten die lesgeven op scholen in niet-stedelijke gebieden stelt 39 procent dit minimaal eens per jaar of vaker mee te maken, en dat loopt op tot 62% onder de docenten die lesgeven in zeer stedelijke gebieden. Voor opmerkingen over de migratieachtergrond en over moslims worden in zeer stedelijke gebieden juist relatief minder opmerkingen gemaakt ten opzichte van minder stedelijke gebieden.

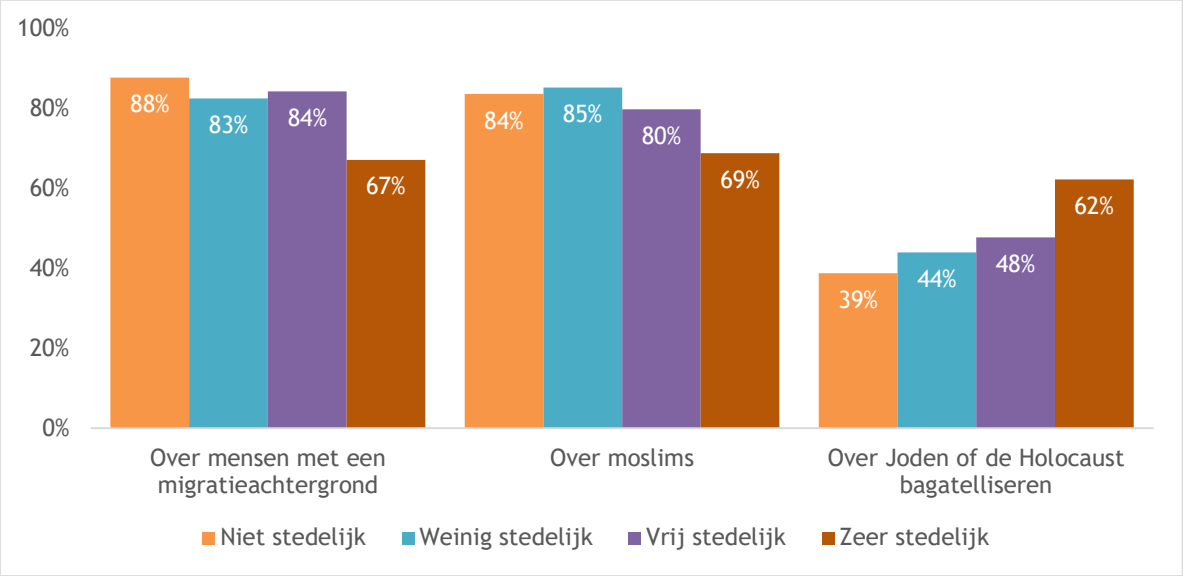

Figuur 14: Mate waarin docenten aangeven dat gebeurtenissen minimaal eens per jaar of vaker voorkomen, naar stedelijkheid. Bron: Veldwerk ResearchNed (N= 353)

4.2 Voorkomen van anti-Joodse gebeurtenissen op of rondom de school

Aan alle docenten zijn vervolgens een aantal anti-Joodse gebeurtenissen voorgelegd die zich voor kunnen doen op of rondom school (figuur 15). Ook hierbij konden de docenten per gebeurtenis aangeven of dit 1 “Nooit” tot 5 “Eén of enkele keren per dag” voorkomt. Dat leerlingen anti-Joodse bekladdingen maken gebeurt volgens 52 procent van de docenten minimaal één of meerdere keren per jaar. Daarmee is dit de vaakst voorkomende anti-Joodse gebeurtenis, gevolgd door het beledigen van Joden in de context van voetbal, dat volgens 46 procent van de docenten minimaal één of meerdere keren per jaar voorkomt. Minder dan één procent van de docenten geeft bij deze twee gebeurtenissen aan dat het één of enkele keren per dag gebeurt, bij de overige onderwerpen is dit antwoord door geen enkele docent gegeven. De meest heftige (en directe) vorm van anti-Joodse uitingen, namelijk belediging, bedreiging of gebruik van geweld tegen andere leerlingen vanwege hun Joodse komaf, komt het minst vaak voor: 96 procent van de docenten stelt dat dit nooit gebeurt, ongeveer vier procent zegt dat dit één of enkele keren per jaar gebeurt en minder dan één procent geeft aan dat het één of enkele keren per maand voorkomt. De meeste anti-Joodse gebeurtenissen lijken dus niet gericht op één of enkele individuen maar op Joden in het algemeen. Dit zal ook komen doordat het aantal Joodse leerlingen in Nederland zeer klein is; in een groot deel van de klassen zitten geen Joodse leerlingen.

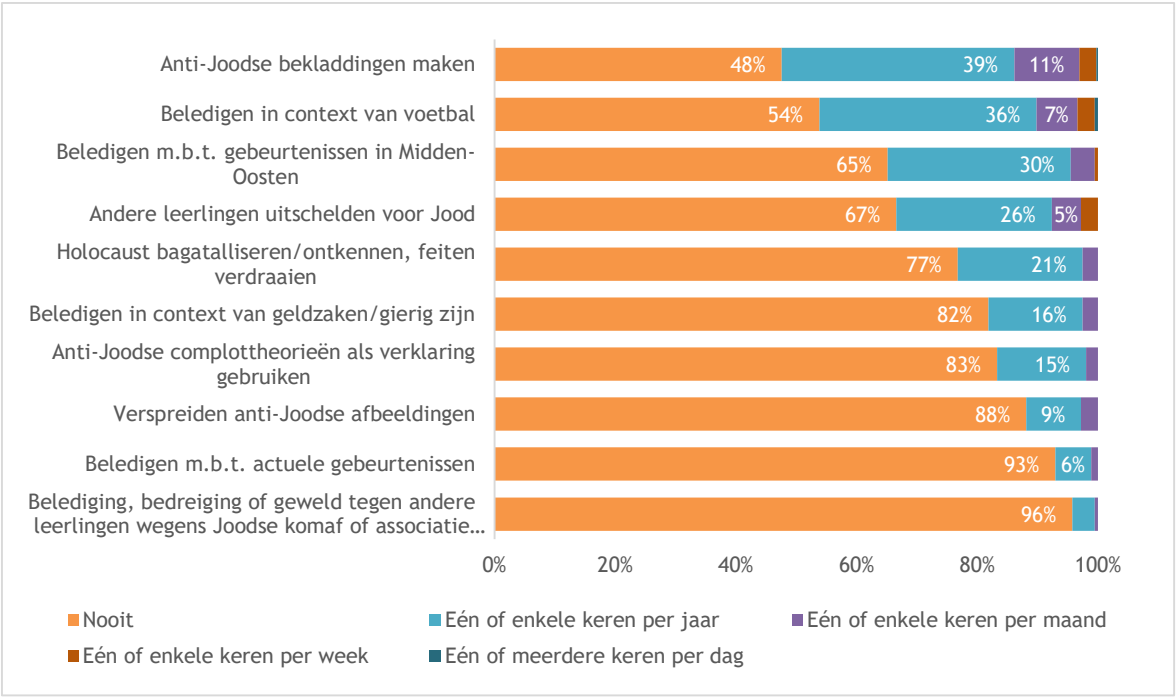

Figuur 15: Voorkomen van bepaalde anti-Joodse gebeurtenissen of rondom school, volgens docenten. Bron: Veldwerk ResearchNed (N= 353)

Met betrekking tot de anti-Joodse uitingen hebben we in onze analyses bekeken of er verschillen bestaan tussen groepen in het aantal keren dat wordt aangegeven dat een gebeurtenis minimaal één keer per jaar of vaker voorkomt. Verschillen zijn getoetst tussen docenten die lesgeven in verschillende regio's[17], die lesgeven in gebieden die van elkaar verschillen qua stedelijkheid, die lesgeven op confessionele versus niet-confessionele scholen, die lesgeven in de boven- dan wel de onderbouw en tussen geschiedenisdocenten en andere docenten. Er werden enkel verschillen gevonden met betrekking tot stedelijkheid: docenten die werken in zeer stedelijke gebieden geven vaker aan dat gebeurtenissen minimaal één of enkele keren per jaar voorkomen dan docenten die werken in weinig tot niet stedelijke gebieden. Docenten in zeer stedelijke gebieden gaven afgerond gemiddeld bij 3 gebeurtenissen aan dat dit het geval is, en docenten die werken in weinig en in niet-stedelijke gebieden geven dit gemiddeld bij 2 uitingen aan.

Ook hier hadden de docenten de mogelijkheid om de gebeurtenissen van figuur 15 aan te vullen. Voorbeelden van antwoorden die niet (helemaal) zijn onder te brengen onder de gebeurtenissen van figuur 15 zijn vergelijkingen van de huidige coronapandemie met de regels die golden voor Joden tijdens de Tweede Wereldoorlog, het maken van grappen over Joden tijdens de Tweede Wereldoorlog, het maken van ondoordachte opmerkingen die niet gemeend zijn, en het pesten van een leerling omdat zij Joods is.

Bij de vragen of docenten nog iets kwijt willen over anti-Joodse gebeurtenissen en over het onderwerp als geheel lijken de meningen over het probleem van hedendaags antisemitisme tot slot verdeeld. Sommige docenten hebben het gevoel dat dit helemaal niet meer speelt; anderen vinden het juist een actueel thema. Verschillende docenten lijken zich, ondanks hun eigen ervaringen, ervan bewust te zijn dat de mate waarin antisemitisme voorkomt kan verschillen per school. Verder geven ook hier acht docenten aan dat anti-Joodse uitlatingen in hun ervaring vaker voorkomen onder leerlingen met een islamitische achtergrond. Twee docenten stellen juist weinig tot niets van de uitlatingen te merken terwijl zij lesgeven op een school met ook moslimleerlingen. Tot slot is de boodschap die veel docenten willen benadrukken en die breed lijkt

17 Nederland verdeeld in Oost-, West-, Zuid- en Noord-Nederland

te worden gedragen als volgt: voorvallen komen voor bij enkele leerlingen, niet bij de meerderheid, en als ze voorkomen dan komt dit ook voort uit bijvoorbeeld onwetendheid of uit de wil om grappig of stoer te zijn of te willen shockeren, niet uit (overtuigd) antisemitisme. Met name bij het tekenen van hakenkruizen en het scanderen van anti-Joodse leuzen bij voetbalwedstrijden betwijfelen verschillende docenten of dit wel echt een bewuste anti-Joodse uitingen zijn, al wordt ook erkend dat dit qua impact niet hoeft te verschillen. Docenten gaan het gesprek erover aan met leerlingen, spreken ze aan op gedrag en informeren hen. Een enkeling stelt dat contact met Joodse leerlingen helpend kan zijn.

5 Samenvatting

In dit onderzoek hebben we ons gericht op drie onderwerpen: de interesse van leerlingen in de Tweede Wereldoorlog en specifiek de Holocaust; het voorkomen van eventuele afwijzende reacties tijdens Holocaustonderwijs en het voorkomen van anti-Joodse gebeurtenissen op en rondom de school. In onderstaand stuk zullen we samenvattend de belangrijkste uitkomsten benoemen.

Interesse van leerlingen

Geschiedenisdocenten geven aan dat leerlingen overwegend geïnteresseerd zijn in de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust. De interesse is volgens docenten wel minder groot in de Holocaust (gemiddeld geven zij een 7,8) ten opzichte van de Tweede Wereldoorlog (gemiddeld een 8,5). 10 procent van de docenten geeft de interesse van leerlingen in de Holocaust een 6 of lager. Gevraagd naar de hedendaagse interesse van leerlingen ten opzichte van de interesse in de eigen schooltijd geven méér docenten aan dat die interesse nu groter is. Het grootste deel van de docenten geeft echter aan dat de interesse even groot is. Docenten van 51 jaar of ouder geven juist vaker aan dat de interesse van leerlingen anno nu groter is dan toen men zelf scholier was. Gevraagd naar oorzaken van eventuele veranderingen geven geschiedenisdocenten verschillende vermeende verklaringen. De belangrijkste reden die hier wordt genoemd is de grotere afstand die zou worden ervaren door minder leerlingen tot het onderwerp. Samenhangend met de grotere afstand noemen enkele docenten de veranderde leerlingpopulatie (meer leerlingen met een migratieachtergrond) als factor van een verminderde interesse. Aan de andere kant geven docenten aan dat de interesse nu groter is, met name doordat er meer (digitale) bronnen beschikbaar zijn. Binnen het scala van Tweede Wereldoorlog-onderwerpen wordt de Holocaust als onderwerp genoemd waarin leerlingen het meest geïnteresseerd zijn, gevolgd door collaboratie en verzet en leven onder Duitse bezetting.

Afwijzende of heftige reacties van leerlingen

Over de vraag of docenten afwijzende of heftige reacties meemaken tijdens geschiedenislessen geeft een aanzienlijk deel (39%) aan dit mee te maken. Voor een deel gaat het echter om emotionele reacties die niet negatief zijn. De onderwerpen waarbij dit het vaakst voorkomt zijn het slavernijverleden, het Israëlisch-Palestijns conflict en de Holocaust. Twaalf procent van de geschiedenisdocenten heeft weleens negatieve emotionele en/of afwijzende reacties gehad van leerlingen tijdens het behandelen van de Holocaust. Deze reacties bestaan met name uit het ontkennen of bagatelliseren van de Holocaust en het trekken van ongepaste paralellen met het Israëlisch-Palestijns conflict. De relatie tussen de Holocaust en het Israëlisch-Palestijns conflict wordt vaker gelegd, door docenten en door leerlingen (in mindere mate volgens de docenten) waarbij docenten de link leggen tussen de toegenomen emigratie en de stichting van de staat Israël. Bij leerlingen gaat het deels om vergelijkingen die ze maken tussen het lot van Joodse slachtoffers van de Holocaust en het lot van Palestijnse slachtoffers. Verschillende docenten geven dan ook aan dat ze deze onderwerpen van elkaar proberen te ontkoppelen.

Hoe docenten omgaan met afwijzende of heftige reacties is zowel gevraagd aan docenten die dit daadwerkelijk hebben meegemaakt, als aan docenten die dat niet zelf hebben meegemaakt. Docenten die dit hebben meegemaakt geven allen aan dat zij het onderwerp niet vermijden in hun lessen. Dit is wel het geval voor een kleine groep docenten die dit niet zelf hebben meegemaakt; vijf docenten (3%) geven aan het onderwerp te vermijden in hun lessen. Het merendeel van de docenten geeft aan dat zij zich niet voorzichtiger opstellen (al dan niet bij specifieke leerlingen). Van de docenten die afwijzende of heftige reacties hebben meegemaakt geeft zo'n kwart van de docenten aan dat zij zich voorzichtiger opstellen. Deze percentages zijn lager voor docenten die geen afwijzende of heftige reacties hebben meegemaakt; daar geeft vijf procent van de docenten aan dat zij zich voorzichtiger opstellen bij het behandelen van de Holocaust (7 procent doet dit bij specifieke leerlingen). Docenten die zelf geen afwijzende of heftige

reacties hebben maar wél aangeven dat ze zich voorzichtiger zijn gaan opstellen bij het bespreken van de Holocaust, of dit onderwerp vermijden, geven ook vaker aan dat er anti-Joodse gebeurtenissen plaatsvinden. Dit verband is niet gevonden voor docenten die aangeven wél afwijzende of heftige reacties te hebben meegemaakt: voor hen geldt dat de docenten die aangeven dat ze zich voorzichtiger opstellen, niet aangeven dat er vaker anti-Joodse gebeurtenissen plaatsvinden.

Resumerend ziet één derde van de docenten obstakels bij het geven van onderwijs over de Holocaust. Deze docenten noemen met name de beladenheid van het onderwerp, het omgaan met emoties en meningen van leerlingen en de beperkte tijd. Hieronder vallen onder andere het kiezen van de passende toon en het kiezen van de juiste materialen om de boodschap goed over te brengen. Ook emoties en meningen van leerlingen worden door sommige docenten als obstakel gezien, deels door de heftigheid van de gebeurtenissen maar ook deels doordat leerlingen de Holocaust moeilijk kunnen loskoppelen van het Israëlisch-Palestijns conflict. Door enkele docenten wordt benoemd dat dit met name voorkomt bij leerlingen met een islamitische achtergrond; daartegenover staan docenten die juist aangeven geen obstakels te ervaren terwijl zij lesgeven aan leerlingenpopulaties met verschillende (culturele) achtergronden.

Anti-Joodse gebeurtenissen op en rondom school

In vergelijking met het beledigen van andere minderheidsgroepen komt het maken van kwetsende opmerkingen over Joden en het bagatelliseren van de Holocaust het minst voor ten opzichte van de andere opgenomen minderheidsgroepen. Echter stelt nog steeds ongeveer de helft van de docenten dat dit minimaal één keer per jaar of vaker gebeurt. Daarbij geldt dat het aantal Joodse leerlingen van de opgenomen minderheidsgroepen aanzienlijk kleiner is waardoor de kans op direct, gericht slachtofferschap automatisch kleiner is. Het maken van anti-Joodse bekladdingen, het beledigen met betrekking tot voetbal en gebeurtenissen in het Midden-Oosten en het uitschelden van andere leerlingen voor Jood zijn de uitlatingen die het vaakst voorkomen. Bedreiging, belediging of geweld tegen een andere leerling wegens een (vermeende) Joodse komaf is bij vier procent van de docenten tenminste één keer per jaar voorgekomen. Docenten in zeer stedelijke gebieden maken vaker anti-Joodse uitlatingen mee in vergelijking met docenten in weinig tot niet stedelijke gebieden. Verschillende docenten hebben het gevoel dat antisemitisme op hun school geen rol speelt, anderen geven juist aan het een zeer actueel thema te vinden (ook docenten die het zelf niet meemaken). Hierbij moet worden opgemerkt dat het veldwerk plaatsvond in een periode waarin er zich geen grote gebeurtenissen in het Israëlisch-Palestijns conflict voordeden, wat vaker gepaard gaat met anti-Joodse incidenten elders. Relevant hierbij is dat verschillende docenten aangeven dat een deel van de anti-Joodse uitingen gezien worden als niet-overtuigd antisemitisme zoals het uit baldadigheid tekenen van een hakenkruis. Verschillende docenten erkennen echter ook dat deze niet-overtuigde anti-Joodse daden toch impact hebben. Evenals bij de ervaren obstakels bij Holocaustonderwijs geeft een deel van de docenten aan dat anti-Joodse voorvallen vaker voorkomen bij jongeren met een islamitische achtergrond, wat gerelateerd wordt aan het Israëlisch-Palestijns conflict. Ook hier geven enkele docenten aan dat dit juist bij hen niet (vaker) voorkomt.

Vervolgonderzoek

In dit onderzoek hebben we onder andere gekeken naar verschillende problemen die zich kunnen voortdoen bij het geven van onderwijs over de Holocaust. Deze problemen zijn niet van gelijke aard en zullen ook andere oplossingen vergen: dat er (heftige) emoties plaatsvinden bij het bespreken van de Holocaust is begrijpelijk, en hoeft geen probleem te zijn, zolang het geen afbreuk doet aan de boodschap.
Uiteraard is het meer problematisch als docenten (al dan niet uit voorzorg) hun boodschap zodanig aanpassen dat er minder van de beoogde lesstof wordt overgedragen. In dit onderzoek is aangetoond dat een gedeelte van de docenten zich voorzichtiger opstelt bij het bespreken van de Holocaust. We hebben echter geen inzicht in hóe docenten zich voorzichtiger opstellen. Dit is interessant om in (verdiepende)

gesprekken met geschiedenisdocenten nader te onderzoeken, waarbij ingezoomd kan worden op beide zaken: zowel afwijzende als heftige (emotionele) reacties van leerlingen. Naast inzicht in hoe docenten hiermee om gaan (en hoe wenselijk dit is) kunnen docenten zo ook van elkaar leren welke factoren helpen bij het bespreken van dit onderwerp, en bij welke leerlingen.

Bijlage 1: Vragenlijst

Vragenlijst over WOII, de Holocaust en antisemitisme in het geschiedenisonderwijs

Algemeen

V1. Toestemmingsvraag

V2. Bent u momenteel werkzaam als docent in het voortgezet onderwijs?

- Ja
- Nee [einde vragenlijst]

V3. Geeft u les in de volgende vakken? *Meerdere antwoorden mogelijk*

- Geschiedenis
- Mens en maatschappij
- Maatschappijleer/maatschappijwetenschappen
- Godsdienst / levensbeschouwing
- Burgerschapsonderwijs
- Geen van deze vakken [einde vragenlijst: U behoort niet tot de doelgroep van dit onderzoek.]

V4. Op welk onderwijsniveau geeft u de meeste uren les?

- Vmbo bb /kb, onderbouw
- Vmbo bb /kb, bovenbouw
- Vmbo gl /tl, onderbouw
- Vmbo gl /tl, bovenbouw
- Havo, onderbouw
- Havo, bovenbouw
- Vwo, onderbouw
- Vwo, bovenbouw

V5. Wat is de identiteit van uw school? Als u op meerdere scholen lesgeeft, wat is de identiteit van uw school waar u de meeste uren lesgeeft?

- Openbaar
- Rooms-Katholiek
- Protestants-Christelijk
- Gereformeerd
- Reformatorisch
- Evangelisch
- Joods
- Islamitisch
- Algemeen-bijzonder
- Samenwerkingsschool
- Anders, namelijk

Geschiedenisonderwijs

V6. Sinds welk jaar bent u werkzaam als geschiedenisdocent?

V7. Kunt u op een schaal van één tot tien aangeven hoe geïnteresseerd uw leerlingen zijn in de Tweede Wereldoorlog? [Helemaal niet geïnteresseerd – Heel erg geïnteresseerd]

V8. Kunt u op een schaal van één tot tien aangeven hoe geïnteresseerd uw leerlingen zijn in de Holocaust? [Helemaal niet geïnteresseerd – Heel erg geïnteresseerd]

V9. In hoeverre is de interesse van huidige leerlingen in de Tweede Wereldoorlog en specifiek in de Holocaust t.o.v. uw eigen schooltijd veranderd? [minder / evenveel / meer / geen mening]

Ten opzichte van toen ik zelf op school zat interesseren leerlingen zich in het onderwerp de **Tweede Wereldoorlog:**
Ten opzichte van toen ik zelf op school zat interesseren leerlingen zich in het onderwerp **de Holocaust**:

V10. U geeft aan dat de huidige leerlingen minder geïnteresseerd zijn in de **Tweede Wereldoorlog** dan toen u zelf op school zat. Wat denkt u dat de reden is dat leerlingen minder geïnteresseerd zijn in de Tweede Wereldoorlog dan toen u zelf op school zat? [tekstveld]

V11. U geeft aan dat de huidige leerlingen meer geïnteresseerd zijn in de **Tweede Wereldoorlog** dan toen u zelf op school zat. Wat denkt u dat de reden is dat leerlingen meer geïnteresseerd zijn in de Tweede Wereldoorlog dan toen u zelf op school zat? [tekstveld]

V12. U geeft aan dat de huidige leerlingen minder geïnteresseerd zijn in de **Holocaust** dan toen u zelf op school zat. Wat denkt u dat de reden is dat leerlingen minder geïnteresseerd zijn in de Holocaust dan toen u zelf op school zat? [tekstveld]

V13. U geeft aan dat de huidige leerlingen meer geïnteresseerd zijn in de **Holocaust** dan toen u zelf op school zat. Wat denkt u dat de reden is dat leerlingen meer geïnteresseerd zijn in de Holocaust dan toen u zelf op school zat? [tekstveld]

V14. Kunt u op basis van uw ervaring met uw leerlingen aangeven in hoeverre ze interesse hebben in de volgende thema's? [Zeer weinig interesse – Zeer veel interesse]

- Oorzaken en aanleiding voor de Tweede Wereldoorlog
- Duitse opmars en Nederlandse capitulatie
- Leven onder Duitse bezetting (o.m. distributie van voedsel en hongerwinter)
- Collaboratie en verzet in Nederland
- Holocaust
- Verovering en bezetting van Nederlands-Indië
- Bevrijding van Nederland
- Nasleep: wederopbouw en ontstaan VN en EU
- Anders, namelijk:…

V15. Leerlingen kunnen afwijzend of emotioneel reageren op bepaalde onderwerpen. Maakt u het zelf wel eens mee dat leerlingen afwijzend of heftig reageren op onderwerpen die in de geschiedenislessen aan bod komen?

- Ja, vaak
- Ja, soms
- Nauwelijks
- Nee, nooit

V16. Op welke onderwerpen heeft u zulke afwijzende of heftige reacties van leerlingen gehad? *Meerdere antwoorden mogelijk.*

- Nederland in de 17e eeuw/de Gouden Eeuw
- Het koloniale verleden van Nederland
- De geschiedenis van Nederlands-Indië (en nasleep, waaronder de politionele acties)
- Het slavernijverleden
- De Tweede Wereldoorlog
- De Holocaust
- Conflicten die plaatsvonden ná de Tweede Wereldoorlog, zoals de conflicten in Irak, Syrië en Afghanistan
- Het Israëlisch-Palestijns conflict
- Migratie die plaatsvond na de Tweede Wereldoorlog, zoals toenmalige gastarbeiders, oorlogsvluchtelingen

- Bij gebeurtenissen waarin sprake was van religieus of ideologisch extremisme (bv. de aanslag op Charlie Hebdo of de aanslagen in Christchurch)
- Anders, namelijk: [Open invulveld]

V17. Sommige docenten geven aan dat leerlingen afwijzende of heftige reacties hebben gegeven toen de Holocaust ter sprake kwam. Is uw manier van lesgeven ten aanzien van holocaustonderwijs veranderd omdat u mogelijke negatieve reacties van leerlingen verwacht? [Zeer mee oneens –Zeer mee eens, 5puntsschaal]

- Ik ben het onderwerp gaan vermijden in mijn lessen
- Ik stel me voorzichtiger op bij dit onderwerp
- Ik stel me voorzichtiger op bij dit onderwerp bij specifieke leerlingen
- Ik zet me meer in om over dit onderwerp leerlingen een ander beeld bij te brengen

V18. *U heeft aangegeven dat leerlingen afwijzende of heftige reacties hebben gegeven toen de Holocaust ter sprake kwam. De volgende vragen gaan specifiek over afwijzende reacties tijdens onderwijs waarin de **Holocaust** ter sprake is* gekomen. Waaruit bestonden de afwijzende of heftige reacties? [tekstveld]

V19. Wat waren de gevolgen van afwijzende of heftige reacties van leerlingen op uw onderwijs **over de Holocaust voor u als docent**? [Zeer mee oneens –Zeer mee eens, 5puntsschaal]

- Ik vermijd het onderwerp in volgende lessen
- Ik stel me voorzichtiger op bij dit onderwerp
- Ik stel me voorzichtiger op bij dit onderwerp bij specifieke leerlingen
- Ik zet me meer in om over dit onderwerp leerlingen een ander beeld bij te brengen

V20. Wordt er tijdens geschiedenislessen waarin de Holocaust wordt behandeld een link gelegd naar het Israëlisch-Palestijns conflict? [Nooit/vrijwel nooit/soms/vaak/zeer vaak]

- Door leerlingen
- Door mijzelf

V21. Op wat voor manier wordt de link gelegd naar het Israëlisch-Palestijns conflict? [tekstveld]

V22. Ervaart u obstakels bij het geven van onderwijs over de Holocaust en zo ja, wat is hierbij volgens u het grootste struikelblok? [tekstveld]

V23. Indien u obstakels ervaart bij het geven van onderwijs over de Holocaust, heeft u behoefte aan lesondersteunde materialen, en zo ja, wat voor materialen?

1 Ik ervaar geen obstakels
2 [open veld]

Antisemitisme

De volgende vragenblokken gaan in op kwetsende opmerkingen en anti-Joodse voorvallen die voor kunnen komen op school.

V24. Hoe vaak zijn onderstaande gebeurtenissen in het afgelopen schooljaar voorgekomen op of rondom uw school? [Grid: Nooit; Eén of enkele keren per jaar; Eén of enkele keren per maand; Eén of enkele keren per week; Eén of meerderen keren per dag]

- Leerlingen maakten kwetsende opmerkingen over Joden of bagatelliseren de Holocaust
- Leerlingen maakten kwetsende opmerkingen over moslims
- Leerlingen maakten kwetsende opmerkingen over LHBTQI+'ers
- Leerlingen maakten kwetsende opmerkingen over mannen/vrouwen
- Leerlingen maakten kwetsende opmerkingen over politieke gezindheid
- Leerlingen maakten kwetsende opmerkingen over mensen met een beperking
- Leerlingen maakten kwetsende opmerkingen over mensen met een migratieachtergrond

Kwetsende opmerkingen over Joden kunnen beschouwd worden als uitingen van antisemitisme. We gaan nu dieper in op verschillende typen anti-Joodse voorvallen. *We spreken in dit onderzoek van antisemitisme als leerlingen zich beledigend of gewelddadig uitten tegenover personen omdat zij (vermeend) Joods zijn, of tegenover Joden in het algemeen. De focus ligt dus op de voorvallen zelf en niet op de achterliggende motieven. Deze motieven zijn middels dit onderzoek niet te meten.*

V25. Hoe vaak zijn onderstaande anti-Joodse gebeurtenissen in het afgelopen schooljaar voorgekomen op of rondom uw school? Het kan hier gaan om zowel mondelinge (scanderen van leuzen of in een gesprek) als schriftelijke (bekladden van muren of digitaal via TikTok, WhatsApp) gebeurtenissen. [Grid: Nooit; Eén of enkele keren per jaar; Eén of enkele keren per maand; Eén of enkele keren per week; Eén of meerderen keren per dag]

- Leerlingen beledigen Joden in de context van voetbal
- Leerlingen beledigen Joden in de context van gebeurtenissen in het Midden-Oosten
- Leerlingen beledigen Joden in de context van geldzaken en/of gierig zijn
- Leerlingen beledigen Joden in de context van huidige actuele gebeurtenissen (zoals de Covid-19 pandemie)
- Leerlingen bagatelliseren de Holocaust, verdraaien feiten over de Holocaust of ontkennen de Holocaust
- Leerlingen verklaren zaken met behulp van anti-Joodse complottheorieën
- Leerlingen schelden anderen uit voor 'Jood'
- Leerlingen verspreiden anti-Joodse afbeeldingen via sociale media
- Leerlingen maken anti-Joodse bekladdingen zoals hakenkruizen
- Leerlingen beledigen, bedreigen, gebruiken geweld tegen andere leerlingen omdat deze Joods zijn of daarmee geassocieerd worden
- Een andere anti-Joodse gebeurtenis, namelijk… [open invulveld]

V26. Wilt u verder nog iets kwijt over anti-Joodse gebeurtenissen die hebben plaatsgevonden op of rondom uw school? [tekstveld]

Achtergrondkenmerken

V27. In welke provincie ligt de school waar u het meeste werkt?

V28. Hoe zou u het gebied waar het merendeel van de leerlingen van uw school vandaan komt definiëren?

- Niet stedelijk
- Weinig stedelijk
- Vrij stedelijk
- Zeer stedelijk

V29. Wat is uw opleidingsniveau?

- Hbo bachelor
- Hbo master
- Wo bachelor
- Wo master

V30. Welke opleiding heeft u gedaan?

- Geschiedenis
- Leraar geschiedenis
- Leraar maatschappijleer
- Leraar levensbeschouwing
- Anders, namelijk:

V31. In welk jaar bent u geboren?

V32. Hoe identificeert u zichzelf (het sterkst)?

- Man
- Vrouw
- Anders/wil ik niet zeggen

V33. Staat u open om benaderd te worden door de opdrachtgever van dit onderzoek om verder te praten over dit onderwerp? Als u dat bent (en u hier toestemming voor geeft) worden **alleen uw e-mailadres of telefoonnummer** doorgegeven. **In geen enkel geval worden de antwoorden op deze vragenlijst doorgegeven.**

1 Ja, e-mailadres / telefoonnummer
2 Nee

V34. Heeft u verder nog opmerkingen over dit onderwerp die u graag wilt delen? [tekstveld]

Bijlage 2: Overzicht van figuren en tabellen

Figuur 1: Interesse van leerlingen in de Holocaust en de Tweede Wereldoorlog, volgens geschiedenisdocenten 8
Figuur 2: Verandering in interesse van leerlingen in de Holocaust en de Tweede Wereldoorlog t.o.v. de eigen schooltijd, volgens geschiedenisdocenten 9
Figuur 3: Verandering in interesse van leerlingen in de Holocaust t.o.v. de eigen schooltijd, volgens geschiedenisdocenten per leeftijdsgroep 9
Figuur 4: Interesse van leerlingen in bepaalde thema's, volgens geschiedenisdocenten 10
Figuur 5 Mate waarin leerlingen (zeer) geïnteresseerd zijn in bepaalde thema's, volgens geschiedenisdocenten die verschillen in aantal jaren werkervaring 11
Figuur 6: Interesse in de Holocaust per onderwijsniveau, volgens geschiedenisdocenten 11
Figuur 7: Voorkomen van afwijzende of heftige reacties op onderwerpen in de geschiedenislessen, volgens geschiedenisdocenten 12
Figuur 8: Voorkomen van afwijzende of heftige reacties op bepaalde onderwerpen, volgens geschiedenisdocenten 13
Figuur 9: Gevolgen voor holocaustonderwijs door het meemaken van afwijzende of heftige reacties, volgens geschiedenisdocenten 15
Figuur 10: Gevolgen voor holocaustonderwijs door de verwachting van afwijzende of heftige reacties, volgens geschiedenisdocenten 16
Figuur 11: Mate waarin een link wordt gelegd naar het Israëlisch-Palestijns conflict tijdens geschiedenisonderwijs over de Holocaust, volgens geschiedenisdocenten 16
Figuur 12: Voorkomen van kwetsende opmerkingen over bepaalde onderwerpen door leerlingen op of rondom school, volgens docenten 18
Figuur 13: Voorkomen van bepaalde anti-Joodse gebeurtenissen of rondom school, volgens docenten 20

Tabel 1: Aantal gemailde personen en bruikbare respons per kanaal 7
Tabel 2: Respons naar verdeling en verdeling van populatie 7

ResearchNed
www.researchned.nl